

פרק שלישי: התנועה הציונית הדתית במרוקו (1945-1948)

א. ייסוד 'הפועל המזרחי'

נטייתם של חוגים דתיים ציוניים בקזבלנקה לתנועה הציונית הדתית החלה במהלך שנת 1945, עם התגברותן של השאיפות הציוניות החלוציות בקרב הנוער המקומי, ובעקבות הנסיגות להגשימן באמצעות גורמים חלוציים ארצישראלים חילוניים. בינואר 1945 פעלו בקזבלנקה שני שליחי הסוכנות היהודית, אפרים פרידמן ויגאל כהן, חברי הקיבוץ המאוחד. שליחים אלה, שזכו לעידודם של אישים בהנהלת הארגון הציוני המרכזי במרוקו, הניחו יסודות לכה המגן היהודי בקזבלנקה, וערכו סמינר מרוכז למדריכים, שבאו משורות אגודת 'קרל נטר' וקבוצת 'בן יהודה'.¹ מגמתם היתה לקשור את אגודת 'קרל נטר' ליצעירי ציון שבתוניס, ולכן הם העמידו את הכשרת 'צעירי ציון' ואת גרעינים החלוצי, שנמצא אז במשקי חקיבוץ המאוחד, כאלטרנטיבה לנוער החלוצי במרוקו ובצפון אפריקה בכלל. בסיועם נוצרו קשרים בין 'קרל נטר' ליצעירי ציון שבתוניס.²

בואם ופעילותם של פרידמן וכהן עוררו חשדנות וחששות בקרב שני צעירים דתיים ציוניים, אלפונסו סבה ודניאל לוי.³ שני הצעירים, שהיו ממנהיגי אגודת 'קרל נטר', חששו שבהשפעת השליחים יסלל נתיב ציוני חילוני, שבו יצעדו בני נוער ממרוקו, ויושפעו מרוחו החילונית,⁴ ואכן, בקיץ 1945 עלתה ארצה קבוצת החלוצים הראשונה ממרוקו, והצטרפה לגרעין הצפון אפריקאי של 'צעירי ציון' בקיבוץ בית אורן. היה זה ביטוי נוסף להתחזקות הקשרים בין הנוער המקומי לבין 'צעירי ציון' והקיבוץ המאוחד.⁵ על רקע התפתחות זו

¹ על הארגון הציוני המרכזי במרוקו, ראה: לעיל, עמ' 17; לאחר המלחמה ביולי 1943 התחדשה פעילותו. אגודת 'קרל נטר' וקבוצת 'בן יהודה' היו מטגרות חינוכיות של נוער יהודי בקזבלנקה. פרטים עליהן, ראה: להלן, עמ' 88-89.

² ראה דיווחותיהם על פעילותם במרוקו מיום 17 ביוני 1945, ב'תזכירי התאומים' ומיום 2 במרץ 1945, ללא תזכיר, את"ת, 14/3; ראה גם דו"ח מ'התאומים' 1 בפברואר 1945, אצ"מ, L/240; על 'צעירי ציון', ראה: לעיל, עמ' 47-46.

³ אלפונסו סבה, יליד טנג'יר ובעל נתינות ספרדית, רכש השכלה בפריס, הגיע לקזבלנקה בסוף שנות השלושים, החל עם את פעילותו הציונית במסגרת אגודת 'קרל נטר' ושימש כנשיאה, ובמסגרת הארגון הציוני המרכזי של מדוק; דניאל לוי, יליד טנג'יר ובעל נתינות בריטית, הגיע לקזבלנקה בשנת 1937, והחל בה את פעילותו הציונית במסגרת הארגון הציוני המרכזי. נתינותם הורח של לוי וסבה אפשרה להם חופש תנועה ופעולה. ראה עליהם: עדות ד' לוי, את"ת, עדות סבה, עמ' 183-184; 'Procès-Verbal de l'Assemblée Générale Statutaire' du Dimanche 6 Janvier 1946, Noar, Mars 1946, p. 10-12.

⁴ עדות סבה, עמ' 19; ראה דברי פרידמן: 'אנחנו סיפרנו שאנחנו מהקיבוץ וכך הלאה בערב אחד, אחרי 12 בלילה, הברור הזה [ד' לוי] תופס אותי ומתחיל לבלבל לי - אתה דתי אתה דתי. להגיד שאנחנו דתיים לא רצינו. לתניי את האמת לא היה שום ענין בזה [...] בקצור הברור הזה הוציא אותי מהכלים, עדות בן חיים (ב), עמ' 14, מתע"פ.

⁵ קשרים בין נוער ציוני בקזבלנקה לבין מוזכרות הקיבוץ המאוחד החלו בשנת 1944, כנראה בעקבות פעילותו במרוקו של נרשון אדומי, מקיבוץ עין-גב, במהלך מלחמת העולם השנייה, ראה מכתבו למוזכרות הקיבוץ המאוחד, 24 במאי

ובצד שאיפתם של מנהיגי הנוער הדתי בקזבלנקה, לוי וסבת, לכוון את צעיריהם להגשמה חלוצית במסגרות דתיות, נוצרו הקשרים בין פעילים דתיים ציוניים בקזבלנקה לבין בח"ד באנגליה ובעיקר בצרפת.

באותה שנה החלה התנועה בצרפת לייסד את הכשרותיה, וחיתה מעוניינת לקלוט בהן גם נוער מצפון אפריקה. קשרים נוצרו גם עם גורמי התנועה בארץ, ובתוכם הקיבוץ הדתי, אליו עברו חלק מן החלוצים הנ"ל, ואחרים שעלו בראשית 1946. כך לאט לאט התפתחה בקזבלנקה אוריינטציה כלפי התנועה הציונית הדתית.⁶

בקיץ 1946 לבשה מגמה זו צורה של התארגנות מפלגתית. מאז היווסדה היתה התנועה הציונית במרוקו תנועה אחידה, כלומר ללא מפלגות ציוניות ארצישראליות, עד שבאביב 1946 הודיע שלמה כגן, יו"ר הארגון הציוני המרכזי במרוקו, על ייסודה של מפא"י במרוקו, שנקראה: 'המפלגה הסוציאליסטית העברית המאוחדת - פועלי ציון - התאחדות בצרפת' [להלן: 'פועלי ציון'].⁷

למרות שהוא הדגיש, שאין להתארגנות זו דבר עם הארגון הציוני המרכזי, עוררה הודעתו התנגדות מצד חוגים ציוניים בקזבלנקה. המתנגדים, ובראשם המנהיגים הציוניים הדתיים הנ"ל, ראו בפיצול מפלגתי פוליטי של התנועה הציונית במרוקו עניין מיותר, שאך זיק להתפתחותה כתנועה אחידה. הובע גם חשש, כי קיומן של מפלגות ציוניות ארצישראליות עלול אך לסבך את יחסי התנועה הציונית במרוקו עם שלטונות הפרוטקטורט, שלא גילו אהדה לפעילות הציונית במרוקו. זאת ועוד, רובם של המצטרפים ל'פועלי ציון' היו יהודים סוציאליסטיים, שבאו משורות המפלגה הסוציאליסטית הצרפתית - SFIO בקזבלנקה, ואיתה קיימה הנהגת 'פועלי ציון' קשרים הדוקים. עניין זה הדאיג את החוגים הציוניים הדתיים ואחרים בקהילה, שפעלו להרחקתם של יהודים מתנועות חילוניות כגון התנועות הסוציאליסטיות והקומוניסטיות. התנגדותם החריפה של המנהיגים הציוניים הדתיים נבעה מסיבות אלה, אך גם בשל

⁶ 1944, אק"מ, חטיבה 2 - חו"ל, מיכל 1, תיק 1א, מרוקו; מזכירות הקיבוץ המאוחד להסגרות הנוער ע"ש קרל נטרי, 24 בספטמבר 1944, שם; הנהלת 'בן יהודה', קזבלנקה, למזכירות הקיבוץ המאוחד, 29 בנובמבר 1944, שם.

⁷ על קשרי פעילים ציוניים דתיים מקזבלנקה עם גורמי התנועה בארצות שונות, ראה: בתן, תורה, עמ' 418; קפל, בשירות, עמ' 156; ריח פרץ מקזבלנקה למי ברלין, 20 בנובמבר 1945, גצ"ד, 31/1 תש"ו; עדות די לוי, טא"פ; עדות סבת, טא"פ; על קשרים דומים בין ציוני מכטאס לבין התנועה בארץ, ראה: להלן, עמ' 100-101. על פנייתם של החלוצים ממרוקו לקיבוץ הדתי, ראה: להלן, עמ' 118.

⁸ שלמה כגן, עו"ד יהודי רוסי שהשתקע בקזבלנקה ונמנה על פעילי המרכזיים של הארגון הציוני המרכזי במרוקו; ייסוד 'פועלי ציון', ראה: 'פועלי ציון' בקזבלנקה למסגרות הציוניים בירושלים, 16 במרץ 1946, אצ"מ, 42 KH₄; 'בוסקילה' [לאי הכרמל], 2 באפריל 1947, אמי"ע, חטיבה 3, 101/47 צ"א.

הששם מפני שינוי המצב הקיים, בו פעלה התנועה הציונית במרוקו תוך חכרה בשאיפת רוב הציבור המקומי לשימורה של המסורת הדתית יחד עם הפעולה הציונית. המפלגה החדשה, כך סברו, תהווה גורם ציוני מחלן בחברה היהודית ובעיקר בחוגי הנוער המקומי, שהיה אמנם מסורתי, אך חסר השקפת עולם דתית מבוססת ומוצקה.⁸ תגובתם של מנהיגים אלה להקמתה של מפלגת 'פועלי ציון' היתה התארגנות עצמית במסגרת מפלגה ארצישראלית, שנראתה להם כקרובה ביותר לרוחם, היא מפלגת 'הפועל המזרחי'.⁹

ב. ארגון וחינוך בסניף 'הפועל המזרחי' בקזבלנקה

יישות של 'הפועל המזרחי' בקזבלנקה היתה קיימת כבר ביוני 1946. שכן באותה שנה התקיימה הועידה האזורית הראשונה של הארגון הציוני המרכזי במרוקו, ובה הועלו טענות כלפי אנשי מפלגת 'המזרחי' והפועל המזרחי בקזבלנקה.¹⁰ ההתארגנות העיקרית היתה בחודש אב תשי"ז, והיא החלה בפגישה בביתו של חיים נחמני בקזבלנקה.¹¹ בפגישה נידונו ענייני התנועה החדשה, ונבחרו ראשית. דניאל לוי נבחר למזכיר הכללי וחיים נחמני לסגנו. בין מנהיגיה היו גם חברים בהנהגת אגודת 'קרל נטר'.¹²

נראה, כי בתקופה חנידונה לא גובש מנגנון ארגוני יציב ושיטתי, והתכנסויות ההנהגה היו מעת לעת בהתאם לבעיות השעה. בסתיו וחורף תשי"ז פעל דניאל לוי לגיוס פעילים ציוניים ודתיים בערים שונות במרוקו, והסמיכם כנציגי הפועל המזרחי במקומותיהם.¹³ הועידה הראשונה של 'הפועל המזרחי' בקזבלנקה התקיימה בניסן תשי"ז. פרטים רבים אודותיה לא נמצאו. מה שידוע הוא, כי השתתפו בה נציגי התנועה מקזבלנקה ומערים

⁸ על מוצאם של חברי פועלי ציון ממפלגת SFIO והזיקה ביניהם, ראה: "בוסקילה, 2 באפריל 1947, אמ"ע, חטיבה 3, 101/47 צ"א. ההתנגדות למפלגות של 'פועלי ציון' ומניעת השונים, ראה: נכון, יהדות, עמ' 12; שי כגן למנהיג חוועד המרכזי של הפדרציה הציונית של מרוקו, 20 ביוני 1946, אצ"מ, S₇₈; מכתבי "בוסקילה (לאי הכרמל), י"ב במסן תשי"ז, י"א באייר תשי"ז, אמ"ע, חטיבה 3, 101/47 צ"א; ראה שם על התנגדות 'הפועל המזרחי' וההתנגדות להם בשל תדמיתם הקומוניסטית, וראה גם עדות ד' לוי, עמ"פ, עדות סבת, עמ"פ.

⁹ יהסיבה היחידה להגדרתו הפוליטית היתה הגדרתם הפוליטית של מפלגות אחרות, עדות סבת, עמ"פ; נכון, יהדות, עמ' 12.

¹⁰ הועידה האזורית היתה הועידה הארצית של הארגון הציוני במרוקו. על הטענות כלפי 'הפועל המזרחי', ראה: להק, עמ' 93-94.

¹¹ חיים נחמני, פעיל ציוני בקזבלנקה היה חבר בוועדות שונות של הארגון הציוני המרכזי במרוקו, ממיסדיה ומפעיליה המרכזיים של 'הפועל המזרחי' במרוקו, ראה: עדות ד' לוי, עמ"פ.

¹² ראה, להק: עמ' 88-89.

¹³ כחן, תורה, עמ' 416; מכתב ר"ח פרוץ למ' ברלק, די בסבת תשי"ז, 27 בדצמבר 1946, גצ"ד, 31/1 תשי"ז; עדות ד' לוי, עמ"פ; עדות סבת, עמ"פ; שי יח' אלבאז לנתן גרינבלט, ז' באסל תשי"ז, אצ"מ, A230/150a; קפל, בשירות, עמ' 157.

אחרות. נידונו בה ענייני התנועה, ובעיקר גיבוש עמדותיה לקראת כינוסה של הועידה האזורית השנייה של הארגון הציוני המרכזי במרוקו במאי 1947.¹⁴

עם התארגנות התנועה הצטרפו למסגרתה עשרות חברים, שבאו בעיקר מן השכבות הבינוניות והנמוכות. נראה, שזיקתם לתנועה ולמנגנונה לא היתה פורמלית, אלא התבטאה בעצם הגדרתם את עצמם כאנשי 'הפועל המזרחי' ובחשתתפות בפעילותה. הפעילות הארגונית והחינוכית של התנועה התקיימה בדרך-כלל בבתים פרטיים ובבתי-כנסת. תכלית הפעילות הרוחנית-תרבותית היתה לקרב את החברים לתנועה הציונית בכלל ולרוח 'הפועל המזרחי' בפרט. היא כללה חוג ללימוד הלשון העברית, שמיעת הרצאות בנושאים יהודיים וציוניים. בשבתות נערכו מסיבות עונג שבת ושיעורים בפרשת השבוע. הפעילות נעשתה על-ידי מנהיגים מקומיים, שכנראה נעזרו בספרות עברית לאומית וציונית דתית, שהגיעה ממחלקות הסוכנות ובחן המדור הדתי. מספר ספריות עבריות התקיימו בתקופה הנדונה בקזבלנקה, ואלה שימשו את החוגים הציוניים.¹⁵

להתחזקות הפנימית של התנועה בקזבלנקה תרמו הקשרים בינה לבין התנועה בצרפת ובארץ. הביטויים העיקריים לקשרים אלו היו מכתבי החברים הדתיים, שנמצאו בהכשרות בחייד בצרפת ובקיבוץ הדתי בארץ, ביקורו של הרב ש' קפל בקיץ 1947 במרוקו, השתתפות נציגי התנועה מקזבלנקה במפגשי התנועה העולמית, וכן קשר המכתבים בין פעילי התנועה עם גורמי התנועה בארץ.¹⁶

ג. השפעת חברי 'הפועל המזרחי' באגודת 'קרל נטר'

הפעולה החינוכית תרבותית בקרב נוער ובוגרים תפסה מקום מרכזי בפעילותם של מספר חברים מהנהגת התנועה בקזבלנקה. חברים אלה, שהיו צעירים דינמיים ודתיים מודרניים, עמדו בראש הנהגת אגודת 'קרל נטר' החשובה ופעלו בענייני הנוער מטעם

¹⁴ עדות ד' לוי, עמ"פ; ראה תעודת קק"ל על-שם יצחק לוי בן של זינאל לוי שנולד ביום כ"ב בניסן תשי"ז, מועד כינוס הקונגרס הראשון של 'הפועל המזרחי' במרוקו, אצ"מ, KKL/1695.

¹⁵ עדות ד' לוי, עמ"פ; בעניין טיוע מן המדור הדתי, ראה לדוגמה: מכתבי 'ורפל לשי' ואבאלי, 12 ביולי 1946, ולזינאל לוי, 17 באוקטובר 1946, אצ"מ, S₂₂/2; בעניין הספריות, ראה: 'הודעה, הארגון הציוני, עמ' 334, הערה 44.

¹⁶ על החברים בהכשרות בחייד ובקיבוץ הדתי, ראה: להלן, עמ' 105, 121-122; ביקור ש' קפל במרוקו, ראה: קפל, בשידור, עמ' 169, 157; גם על ברמן, שליח התנועה במרסיי ביקור במרוקו באותה תקופה, ראה: שם, עמ' 184; השתתפות חברי 'הפועל המזרחי' במפגשים העולמיים של התנועה, ראה: מכתב המזרחי השלמי בירושלים לז' לוי, ה' בלגות-אב תשי"ז, ומכתבו אליהם מיום 12 ביולי 1947, נצי"ד, 31/1 תשי"ז; Noar, Juin-Juillet 1947, p. 19; מסיקלה לז' לוי, 8 ביולי 1947, אצ"מ, חסיבה 3, 101/47 צ"א, ראה שם גם על התחזקות הקשרים בין 'הפועל המזרחי' במרוקו להפועל המזרחי בצרפת ובארץ; ראה גם תכתובת בין פעילים ציוניים דתיים בקזבלנקה למדור הדתי בתקופה הנדונה, אצ"מ, S₂₂/2.

הארגון הציוני המרכזי. עובדות אלה הקנו להם עמדות חשופות בחוגי הנוער בקזבלנקה ואף מחוצה לה.

כבר מאמצע שנות השלושים החלו בני נוער יהודי במרוקו לתור אחר פתרונות ראדיקליים לבעיותיהם, בעקבות מצוקות כלכליות ופוליטיות. רבים מהם, מכח זיקתם למסורת היהודית, נפתחו להשפעת מגמות עבריות לאומיות, ואחר כך בהשפעת מאורעות מלחמת העולם השנייה ואפשרויות העלייה החלוצית שבאו אחריה, נטו לפתרון הציוני. כך חדרו לאגודות נוער יהודיות מגמות עבריות לאומיות ופעילות ציונית חלוצית.¹⁷

באמצע שנות הארבעים התרכו הנוער המרוקאי המאורגן בשלוש מסגרות נוער ארציות עיקריות: אגודת 'מגן דוד',¹⁸ אגודת 'חובבי השפה' ואגודת 'קרל נטר'. בשתיים האחרונות פעלו חברים מ'הפועל המזרחי' בקזבלנקה. כלפי חוץ הם פעלו באופן עצמאי, אולם למעשה הם השתדלו להשפיע על הנוער המקומי ברוח הציונות הדתית ועל פי מגמת 'הפועל המזרחי'. אגודת 'חובבי השפה' נוסדה בספטמבר 1943 בקזבלנקה, ומשם התרחבה גם לערים אחרות. בין מטרותיה היו הפצת הלשון העברית והחדרת רפורמה בחינוך המסורתי. בין פעילות החשובים היו נחמני ולוי מראשי התנועה. הם פעלו להגברת החינוך הציוני דתי באגודה. לימים היתה אגודה זו מסגרת ליצירת תאי 'בני עקיבא' בערים שונות במרוקו.¹⁹

חברים מהנהגת 'הפועל המזרחי' בקזבלנקה הקדישו מיטב מאמציהם לאגודת 'קרל נטר'. היתה זו אגודת הנוער היחודי הגדולה והחשובה ביותר במרוקו בשנות הארבעים ובראשית שנות החמישים. מרכזתה היה בקזבלנקה וסניפיה היו פזורים בערים שונות במרוקו. היא הקיפה למעלה מאלף וחמש מאות חברים, בדרך-כלל מעל גיל שנים עשר ומשכבות סוציו-אקונומיות שונות. במסגרתה נפגשו בני נוער אלטיסטי עם נוער עווב מן ה'מלאחי'. מלכתחילה היתה מטרתה העיקרית להעלות את רמתו המוסרית, האינטלקטואלית והפיסית של הנוער המקומי באמצעות פעילות רוחנית תרבותית

¹⁷ יהודה, הארגון, עמ' 69-70; וראה: לעיל, עמ' 18, 26.

¹⁸ הנהגת הראשון של חברת 'מגן דוד' הוקם בשנת 1917 בטנג'יר. בסוף שנות העשרים נוסדה קבוצת 'מגן דוד' בקזבלנקה. היא עסקה בחפצת השפה העברית וספרותה במרוקו. בראשה עמד שמואל זניאל לוי, ראה: לסקר, החינוך, עמ' 178-179.

¹⁹ פרטים על 'חובבי השפה', ראה: ג' כהן לברית העברית העולמית, 1 ביוני 1945, אצ"מ, A230/1426; מכתב 'חובבי השפה' בקזבלנקה לברית העברית העולמית, כ"ח בתמוז תשי"ד, אצ"מ, A230/140; על 'חובבי השפה' וחזיקה לציונות הדתית, ראה: עדות ד' לוי, עמ' 179; עדות סבת, עמ' 179; עדות קשת, עמ' 179.

וספורטיבית ברוח אליאנס. מסוף שנות השלושים גברו בה מגמות עבריות לאומיות, ובשנות הארבעים ניכרו בה מגמות ציוניות וחלוציות מובהקות. מעמדה של האגודה בציבור היהודי היה איתן.²⁰ משנת 1945 החלה לחוציא עיתון בשפה הצרפתית בשם 'נוער' (Noar), שהיה למעשה העיתון היהודי-הציוני היחידי במרוקו במחצית השנייה של שנות הארבעים ובראשית שנות חתמישים.²¹

אגודת 'קרל נטר' זכתה להכרת שלטונות הפרוטקטורט, שראה בה אגודה לא פוליטית חיובית, המונעת נחירת נוער יהודי לאידאולוגיות לא רצויות לו. מאידך, סירבו השלטונות לחעניק רשיונות להקמתן של אגודות נוער יהודיות חדשות, ולכן שימשה 'קרל נטר' מעין ארגון גג לקבוצות נוער בעלי נטיות שונות. הפלורליזם בו נקטה האגודה איפשר לקבוצות בתוכה לחתגדר בחשקפותיהן ולפעול על פיהן במסגרת תקנון האגודה. כך נמצאו בתוכה מגמות צופיות ומגמות ציוניות בצד מגמות ברוח אליאנס. במגמות הציוניות ניכרו נטיות לבית"ר, לקיבוץ תמאוחד ולקיבוץ הדתי.²² המגמות הציוניות תלוציות ניכרו בקבוצות 'טרומפלדור' ובעיקר 'בן יהודה'.²³ בשנים 1946-1948 התחזקה בתוך האגודה הנטייה לעבר התנועה הציונית הדתית. היתה זו תוצאת מסורתיותם הדתית של רוב חניכי האגודה, ובעיקר בשל עמידת מנהיגי הפועל המזרחי בהנהגתה. נשיא האגודה היה סבת, ומזכירה לוי. גם מוריס סמסית, יעקב לוי ואחרים השתתפו בהנהגתה. יעקב לוי ואחרים יסדו במסגרת 'קרל נטר' את קבוצת ביל"ו, שהתפתחה לאגודת הצופים היהודית צרפתית במרוקו - E.I.F. (Eclaireurs Israélites de France). ראוי לציין, שהשפעה לטובת התנועה הציונית הדתית תדרת לסקציית הצופים בהשפעת מנהיגי הצופים היהודים בצרפת. מנהיגים אלה ובראשם רובר גמזון (Gamzon) ושמעון המל סללו דרך מהצופים בצרפת

²⁰ אגודת 'קרל נטר' נוסדה בשנת 1928 בקזבלנקה ונקראה על-שם קרל נטר שסימל בעיני מייסדיה שילוב של נאמנות ליהדות ולתרבות הצרפתית. פרטים על האגודה ופעילותה, ראה: קודאן, עמ' 124-125; Noar, Décembre 1945; pp. 10-12; Noar, Juin-Juillet 1946, pp. 12-13; נכון, יהדות, עמ' 13; דו"ח ביקור בצפון אפריקה למאת אפרים פרידמן ויגאל כהן, 2 במרץ 1945, את"ח, 14/3; בנארוש, צרפת, עמ' 186-188.

²¹ העיתון, שאושר על-ידי שלטונות הפרוטקטורט, החל להופיע בסוף 1945, ראה: Noar, 'Bulletin mensuel de l'Association de la Jeunesse Juive "Charles Neter"', Décembre 1945, p. 1; בעיתון הובאו ידיעות ומאמרים בענייני האגודה, הקהילות היהודיות במרוקו, ארגוני נוער, ציונות ועוד. ראה בגליונות השונים של העיתון מאמצע שנות הארבעים. אלה מצויים באי"מ ובאוסף שבספריית מכון בן-צבי, ירושלים.

²² ראה: 'יהודה, הארגון הציוני, עמ' 164-165, 171-172; Noar, Mars 1946, p. 11; על קבוצות באגודה, ראה: Noar, Décembre 1945, p. 13.

²³ קבוצת 'בן יהודה' נוסדה בקזבלנקה בראשית שנת 1944, לשם הפצת השפה העברית והציונות בקרב צעירים יהודים במרוקו. מייסדיה באו משורות אגודת 'מגן דוד', ובראשית דרכם פעלו בחסות אגודה זו. בשנת 1945 הצטרפו לשורות האגודה 'קרל נטר' ופעלו כסקציה בחסותה. חבריה שחזו בגילאי 20-23, למדו עברית והכשירו עצמם לעלייה חלוצית, ראה: מכתב קבוצת 'בן יהודה' לברית העברית העולמית, י"ח בסיון 5704, אצ"מ, A230/140.

לקיבוץ הדתי. הם עצמם הצטרפו אליו בשלהי שנות הארבעים וטחפו אחריהם גרעיני צופים מצרפת, ובתוכם יוצאי צפון אפריקה.²⁴

פעילי 'הפועל המזרחי' פעלו להתחדשות דתית בתוך נוער האגודה. נוער מקומי לא מצא עוד את סיפוקו בדפוסים המסורתיים של תפילה והתנהגויות דתיות. כך לדוגמא ייסד די' לוי מנייני נוער ייחודיים עם שירה ומקהלה, דבר שעורר תחושה של התחדשות דתית, והיה מוקד משיכה לנוער ומבוגרים. במאמציהם להחדיר מודרניזציה רוחנית דתית לנוער המקומי נעזרו הם במורים משכילים, שבאו באמצע שנות הארבעים ללמד בקזבלנקה בבית המדרש למורים - (Ecole Normale Hébraïque) E.N.H. בצד פעילות זו עשו להחדרת מוטיבים ציוניים דתיים לתחומי החינוך באגודה. העובדה, שרוב הנוער היה מסורתי ונכסף לציון, סייעה בידם.²⁵

להתארגנות ציונית דתית בחסות 'קרל נטר' הגיעו מספר קבוצות, שמנהיגיהן יצרו קשר עם התנועה הציונית הדתית בארץ, ובמהלך 1946 שייכו עצמן אליה. בתוכן היתה קבוצה בת עשרות חניכים שפעלה כמעין 'בני עקיבא'.²⁶ ברוח מגמה זו התחזקו הקשרים בין חוגים באגודה לבין התנועה בצרפת. קבוצות נוער מהאגודה הוכשרו בהכשרות בחייד בצרפת, ומשם עלו חלקם לקיבוץ הדתי. תרומה לחיזוק חנטייה לקיבוץ הדתי בתוככי האגודה תרמו החברים משורות האגודה, שחצטרפו לקיבוץ הדתי. במגמה לחזק את האוריינטציה הציונית הדתית באגודה ובנוער המקומי בכלל, קראו מנהיגי התנועה בקזבלנקה לתנועה בארץ לשגר שליחים ציוניים דתיים למרוקו, אך קריאתם לא נענתה.²⁷

²⁴ יעקב זיק) לוי היה אתר דניאל לוי. עליו ועל ייסוד 'בילד' והיצופים, ראה: כחן, הצופים, עמ' 73, 77-76, ראה שם גם על נטייה לציונות הדתית; עדות סבת, עמ' 5; דו"ח שיהיה עם אלפונסו סבת במכתב מ' בורג למרכז העולמי של המזרחי, 18 בדצמבר 1947, גצ"ד, 30/1 תשי"ח; עוד לגבי זיקת הצופים בצרפת וראשיהם לקיבוץ הדתי, ראה: קפל, בשירות, עמ' 89-91, וראה: לעיל, עמ' 20, הערה 50.

²⁵ עדות די' לוי, עמ' 5; עדות סבת, עמ' 5; על בית המדרש לרבנים ומורים, ראה: לסקר, אליאנס, עמ' 241, וראה: אלמליח, בית המדרש, עמ' 34.

²⁶ ר"ח פרץ למי ברלן, 20 בנובמבר 1945, גצ"ד, 31/1 - תשי"ח ומסמכים נוספים מהנייל להנייל, מתארכים: 22 באוקטובר 1946, 27 בדצמבר 1946, 6 בדצמבר 1946, גצ"ד, 31/1 - תשי"ח.

²⁷ על התחזקות הקשר עם התנועה הציונית הדתית בצרפת ובארץ, ראה: זקס למוכרות הקיבוץ הדתי, י"ג בתשרי תשי"ח, אהבה"ד, 49-285; קבוצת הדג"ל, תוניס, לי ורפל, אב תשי"ח, אצ"מ, S₃₂/159; יצחק [אברחמי] למושה [1947], אק"מ, חטי' 2 - תייל, מיכל 1, תיק 2, מרוקו; נדיה [כהן] ליעקב, 20 ביולי [1946], אק"מ, חטיבה 2 - תייל, מיכל 1, תיק 1, תוניס; קשר מכתבים עם הפועל המזרחי בצרפת ובתוניסיה, ראה: Noar, Mars 1946, p. 12; הקצבה מיקרל נטר להכשרת בחייד בצרפת, ראה: Noar, Mai 1947, p. 21; על היציאה להכשרת בחייד בצרפת והעלייה לקיבוץ הדתי, ראה: להלן, עמ' 105, 118; בעניין השליחות, ראה: להלן, עמ' 107, 109-110.

ד. מניעת פוליטיזציה והתפתחות 'דרור' במסגרות 'קרל נטר'

למרות המאמצים של פעילי 'הפועל המזרחי' להחדיר ל'קרל נטר' את מגמותיה החלוציות של התנועה הציונית הדתית, הם נמנעו מלפעול להגדרתה או לזיהויה עם תנועת 'הפועל המזרחי'. הם שהצהירו, כי פוליטיזציה ציונית של הנוער עלולה אך להזיק לעולמו הרוחני, והתכוונו בכך למנוע חדירת תנועות ציוניות חילוניות, חייבים היו להימנע גם מפוליטיזציה של האגודה בנוסח 'הפועל המזרחי'. מלבד זאת, ההגדרה ל'הפועל המזרחי' לא היתה הכרחית לקידום פעילותם הציונית הדתית באגודה. להיפך, היא היתה עלולה להזיק, כלומר לצמצם את מספר בני הנוער המצטרפים אליה, לחקטן את סיכוייה לזכות בסיוע מירבי מצד גורמים במרוקו ובארץ, ואולי גם לסבכה עם שלטונות הפרוטקטורט, שראו בה אגודה אפוליטית. בגישה זו התזיקו גם חסקציות השונות באגודה.²⁸ שיקולים אלה נמצאו ביסוד התנגדות 'הפועל המזרחי' לייסודם של תאי תנועות ציוניות חילוניות בשורת 'קרל נטר'.

ניסיון ליצור מאחז של 'פועלי ציון' בסקצית 'טרומפלדור' שבחסות 'קרל נטר', נעשה על-ידי אליהו הכרמלי (לולו) בעת ביקורו במרוקו באביב 1947.²⁹ הכרמלי שסייר קודם לכן באלג'יריה התרשם, כי השליח פרידמן הצליח להשפיע על מנהיגי נוער ציוני בתוניסיה, אלג'יריה ומרוקו ברוח הקיבוץ המאוחד ומפלגת 'אחדות העבודה' ונגד מפלגת מפא"י. השפעה כזו מצא גם אצל אחד ממנהיגי סקצית 'טרומפלדור'.³⁰ בזמן שהותו בקובלנקה ניסח הכרמלי לצמצם את השפעת פרידמן ולחזק את השפעת 'פועלי ציון' בשורות 'קרל נטר'. באותה עת האיץ במרכז מפלגתו בארץ לשגר שליח מטעם מפא"י לפעילות חינוכית ומפלגתית בציבור היהודי בצפון אפריקה. מאמציו ונסיונותיו של הכרמלי לא עלו יפה בשנים הנדונות.³¹

ניסיון אחר, מוצלח יותר, ליצור גרעין לתנועת 'דרור' בשורות 'קרל נטר' נעשה על-ידי שלמה ברדה, מפעילי 'צעירי ציון' בתוניס. ברדה נשלח על-ידי חנהגת 'צעירי ציון' בתוניס

²⁸ עדות סבת, ט"א, 9; ראה לדוגמה בסקצית הצופים שבחסות האגודה, סוף הצופים, עמ' 77.

²⁹ אליהו הכרמלי, איש מפא"י וחבר הנהגת 'ההסתדרות הכללית'. בשליחותה ביקר בארצות צפון אפריקה. עליו וכן מגור מכתבים מביקורו בצפון אפריקה, ראה בספר: ישעיהו, עד עלות.

³⁰ מכתבי א' לולו לזכירות פעילי ציון, פריז, ומוזכרות מפא"י, ת"א, 5 במאוס 1947, 5 באפריל 1947, 6 באפריל 1947, אמי"ע, חטי 3, 101/47, צ"א.

³¹ פעילותו של הכרמלי בקבוצות 'טרומפלדור' והשפעתו על סמי אבוטובל ברוח מפא"י, ראה: א' לולו לזכירות פעילי ציון, פריז, ומוזכרות מפא"י, ת"א, 6 באפריל 1947, אמי"ע, חטי 3, 101/47, צ"א.

ועל-פי הסכם עם ראשי 'בן יהודה' בקזבלנקה, לפעול פעילות חינוכית בחוגי הנוער המקומי, ובעיקר משורות 'בן יהודה'. היה זה בעקבות דאגתם של חוגי 'צעירי ציון' בתוניס, מהיחלשות השפעתם בקזבלנקה מחד גיסא, ומהתחזקות השפעתם של חוגי 'הפועל המזרחי', מאידך גיסא.³² פעילותו של ברדה בקזבלנקה החלה בפברואר 1947 ונשאה אופי סוציאליסטי מהפכני. ברדה הצליח לגבש את 'פלוגת דרור' בשורות 'בן יהודה'. הוא גם נטל חלק בישיבות מרכז 'פועלי ציון', ובהן קרא לחנך את הנוער לחלוציות ולכוונו לגרעין הצפון אפריקאי שבקיבוץ בית-השיטה, וכן לחילחם 'בדעות הרביזיוניסטיים' והפועל המזרחי שמהן נשקפת 'סכנה גדולה לעתידה של הציונות'.³³ פעילותו החינוכית והפוליטית של ברדה ותוצאותיה הזניקו את מנהיגי 'הפועל המזרחי', ובעיקר את סבח ולוי, וכן גורמים ב'בן יהודה' לפעולת נגד. סבח ולוי תקפו בחריפות את ברדה ופעלו להעמדתו בפני בית הדין המשמעתי של הארגון הציוני במרוקו באשמת הפרת הסכם לפעולה חינוכית אפוליטית בתוך 'בן יהודה'. בפני בית הדין המשמעתי התגונן ברדה וטען כי לא חפר הסכם, וכי ארגונים ציוניים פוליטיים פועלים בציבור היהודי בקזבלנקה עוד לפני הגיעו אליה, ועל כן יש להתיר לו להמשיך בפעילותו. ברדה ננזף, אך הותר לו להמשיך לפעול בחסות הארגון הציוני במרוקו, ובהתאם לתקנונו.³⁴ הנהגת 'קרל נטרי' הסירה תסותה מ'פלוגת דרור' ומנעה את כניסת ברדה לתחומיה. 'פלוגת דרור' הוסיפה לפעול, והיתה לתנועת 'דרור' במרוקו. פעילי 'הפועל המזרחי' המשיכו לחיאבק בה. התנגדו לה גם חברים ממפלגת 'פועלי ציון'. קשיים אלה ואחרים, שנבעו גם מתדמיתה כתנועה שמאלית, קומוניסטית וחילונית, הכבידו על התפתחותה, ומספר חבריה לא עלה על כמה עשרות. במהלך 1948 פרשו ממנה חברים והצטרפו לתאי התנועה הציונית חדתית בקזבלנקה.³⁵

³² ביטוי לחששותיהם מהשפעת 'הפועל המזרחי' ומסיכויי הצלחתה, ראה: נדיה [כהן] לעקב, 20 ביולי (1946) אק"מ, חטיבה 2 - חו"ל, מיכל 1, תיק 1, תוניס; יצחק [אברזחין] למשה (1947), אק"מ, חטי 2 - חו"ל, מיכל 1, תיק 2, מרוקו.

³³ על פעילותו של ש' ברדה ותגובת חוגי 'הפועל המזרחי' בקזבלנקה, ראה: עדות ברד, י"ט; אי לוי למזכירות האיחוד העולמי, פועלי ציון התאחדות ת"א, כנראה מאמצע 1947, אמי"ע, חטיבה 3, 101/47, צ"א; י' בוסקילה לאי לוי, 2 באפריל 1947, שם; עדות סבח, ע"פ; עדות ד' לוי, ע"פ.

³⁴ ראה: Procès-Verbal de la Réunion de Jury d'Honneur [...] contre Chlomo Barde du 14.12.47. Fédération Sioniste de France Maroc, S.795, אצ"מ.

³⁵ עדות ד' לוי, ע"פ; טאדיה כרץ למזכירות הקיבוץ [התאחדות], 4 במאי (1948), אק"מ, מיכל 1, תיק 1א, מרוקו; רחל [צרפתי] למשה ולחברים, 1 בספטמבר 1948, שם; אי פרידמן למשה, 21 ביוני 1947, אק"מ, חטיבה 2 - חו"ל, מיכל 2, תיק 1א, אלג'יר; אנטוני נמצאים כל הזמן במצב של התגוננות [...] במרוקו זה מפני שהתנועה באה והכריזה על עצמאותה, אלפרד לחברים, נקבל ב-24 באוקטובר 1947, אק"מ, חטיבה 2 - חו"ל, מיכל 2, תיק 1ב, אלג'יר; ראה גם על גורמי מצוקת 'דרור' במרוקו; ש' ברדה, ללא נמזק, 28 בנובמבר 1947, אק"מ, חטיבה 2 - חו"ל, מיכל 2, תיק 1א, מרוקו.

ה. פעילות אנשי 'הפועל המזרחי' בארגון הציוני המרכזי

מוקד חשוב לפעולת הציונית במרוקו בתקופה הנדונה היה הארגון הציוני המרכזי במרוקו, Fédération Sioniste du Maroc (F.S.M.). קשה לאמוד את היקף חבריו בכל שנות התקופה הנדונה. לגבי שנת 1946 מציין צבי יהודה במחקרו, כי הוא ייצג כאלפיים חברים בלבד.³⁶ אולם חשיבותו של ארגון זה נבעה מפעילותו הציונית הכללית ומעצם היותו מסגרת כללית לתנועה הציונית המרוקאית ומייצגה בפני מוסדות התנועה הציונית העולמית ומוסדות היישוב בארץ. בארגון זה בלטו מעמדם ופעילותם של חברי 'הפועל המזרחי' במרוקו.

הפוליטיזציה הציונית, שפקדה את קובלנקה עם ייסודן של 'פועלי ציון' ו'הפועל המזרחי', היתה אמורה להיעצר על סיפו של הארגון הציוני המרכזי. בחירת נציגיו ופעילותו אמורים היו להיות על בסיס ציוני כללי תוך השתחררות מזיקה מפלגתית, אולם לא כן היה. פעילות פוליטית מפלגתית חדרה לתוכו ושיבשה את פעילותו התקינה. כבר בוועידה האזורית הראשונה ביוני 1946³⁷ התפתח עימות חריף בין חברי 'הפועל המזרחי' לבין חברי 'פועלי ציון' על רקע תוצאות בחירת נציגי הארגון הציוני המרכזי לקונגרס הציוני הכ"ב, שהתקיים בשוויץ בסוף אותה שנה. בעבר הסתפקו ציוני מרוקו בייצוגם בקונגרסים הציוניים העולמיים על-ידי אישים מהפדרציה הציונית הצרפתית, איתה היו קשורים בקשר פורמלי.³⁸

לאחר המלחמה גברו קשרי התנועה הציונית במרוקו עם מוסדות ההסתדרות הציונית העולמית, והם שאפו לייצג את עצמם בוועידות הציוניות העולמיות. על-פי כמות השקלים, שנאספו במרוקו, הקצתה הנחלת ההסתדרות הציונית העולמית ארבעה מקומות ייצוג למרוקו. הועדה האזורית הנייל בחרה בארבעת נציגי מרוקו לקונגרס הציוני הכ"ב,

³⁶ יהודה, הארגון, עמ' 187.

³⁷ דו"ח על הועידה הראשונה, ראה: 'Compte-rendu de la Conférence Régionale de la Fédération Sioniste du Maroc tenue à Casablanca les 8,9 et 10 Juin [...]' (להלן: דו"ח הועידה האזורית הראשונה).

³⁸ יהודה, הארגון, עמ' 191.

כדלהלן: שניים נייטרליים, השלישי רביזיוניסט וחריביע, מוריס סמסית, איש הפועל המזרחי.³⁹

בחירתו של סמסית, מתד גיסא, ואי בחירתו של שלמה כגן ראש 'פועלי ציון', מאידך גיסא, קוממה את חברי 'פועלי ציון'. כגן וחבריו האשימו את חברי הפועל המזרחי בקנוניה, שיסודה באינטרס פוליטי מפלגתי, ובכך פגעו באופיו ובדרכו האפוליטית של הארגון הציוני המרכזי. זו דרכם של חברי הפועל המזרחי לא רק לגבי הבחירות, אלא גם ביתר ענייני הארגון הציוני. כגן וחבריו הוסיפו ודרשו לבטל את בחירת סמסית והענשת חברי הפועל המזרחי על-ידי בית הדין המשמעתי של הארגון הציוני המרכזי. כגן וחבריו השעו את פעילותם בהנהלת הארגון.⁴⁰ חברי הפועל המזרחי דחו על הסף את טענות 'פועלי ציון'. במחלך קיץ וסתיו אותה שנה נמשכו העימותים, ובהם התערבה הנהגת הארגון הציוני.⁴¹

במאמץ אחרון לסיים את הפרשת הודיע פאול קלמרו מזכירו הכללי של הארגון הציוני על חבאת העניין בפני בית הדין של הארגון.⁴² בנובמבר 1946 ישב בית הדין ודן בטענות הצדדים. נציגי 'פועלי ציון' חזרו על טענותיהם הנייל. סבח וסמסית הצהירו, כי לא ייצגו את הפועל המזרחי בארגון הציוני, וכי לא פעלו בבחירות מתוך אינטרס מפלגתי. הם האשימו את כגן וחבריו בפוליטיזציה של התנועה הציונית במרוקו, בשיבוש עבודת הארגון הציוני המרכזי ובהאשמות אחרות. בית הדין גינה את שתי המפלגות, אך לא ביטל את מועמדות סמסית. בקונגרס הציוני הכ"ב הוא ייצג את תנועת 'המזרחי'.⁴³

³⁹ לקראת הקונגרס הציוני הכ"ב נאספו כמרוקו 11,382 שקלים, ראה: מכתב אייל לויטרנד לוועדת הבחירות המרכזית במרוקו, 24 באוגוסט 1946, אצ"מ, S5/78; הנציגים הנייטרליים היו: יוסף לויטן ופול קלמרו; פרוספר כהן וזהה רביזיוניסט, ראה: הקונגרס הציוני הכ"ב, עמי יח-יט; נכון, יהדות, עמי 12.

⁴⁰ מי גוריון ואי עמיאל, מזכירות 'פועלי ציון' סניף מרוקו אל הוועד המרכזי של הפדרציה במרוקו, 13 ביולי 1946, אצ"מ, S6/78, ראה שם טענות על רישום זהה של פתקאות חברתים המוהים עם הפועל המזרחי, מה שהעיד על קנוניה; שי כגן למזכירה הכללי של הפדרציה הציונית של מרוקו, 20 ביוני 1946, אצ"מ, S6/78.

⁴¹ על השתלשלות הפרשה, ראה: מסתבי מזכירות 'פועלי ציון' בקבלוקה לוועד המרכזי של הפדרציה הציונית במרוקו, מתאריכים: 16 ביולי 1946, 12 באוקטובר 1946, 2 בנובמבר 1946 וכן מכתבי פי קלמרו למזכיר 'פועלי ציון' מתאריכים: 20 בספטמבר 1946, 26 באוקטובר 1946, 28 באוקטובר 1946, אצ"מ, S6/78.

⁴² פאול קלמרו (Paul Calamaro) נולד בירושלים, עבר לצרפת במלחמת העולם הראשונה. בשנות השלושים התיישב בקבלוקה ופעל כנשיא הארגון הציוני המרכזי במרוקו. שימש בתפקידים מרכזיים בתנועה הציונית במרוקו עד ראשית שנות החמישים. ראה: ד"ר משלחם [אי פרידמן ומי כהן], 17 ביוני 1945, אצ"מ, S7/794; נכון, יהדות, עמי 12.

⁴³ ראה: 'Déclaration faite par mm. Sabbah et Timsit en leur nom personnel au Comité Central de la F.S.M.' אצ"מ, S6/78; על הדין והחלטותיו, ראה: 'Sentence Prononcée par le Jury d'Honneur de la F.S.M. concernant le Différent Poalé Sion-Hapoel Hamizrahi au course de la Réunion du 4 November 1948' אצ"מ, S6/78.

הפרשה הסתיימה, אך לא המתיתות בין שתי המפלגות. זו נמשכה בתוך הארגון הציוני המרכזי ומתוצה לו. אנשי הפועל המזרחי, שלא השלימו עם ההתארגנות המפלגתית של הפועלי ציון וראו בה גורם לפוליטיזציה של הציונות במקום, ובעיקר כגורם ציוני חילוני, תקפו אותם והצרו את צעדיהם. בציבור המקומי נפוצו שמועות, כי אנשי מפא"י הם קומוניסטים ואנטי דתיים. מאידך, האשימו מנהיגי הפועלי ציון את אנשי הפועל המזרחי בחוסר תרבות דמוקרטית ובפעילות מיליטנטית נגדם.⁴⁴

מעמדם של אנשי הפועל המזרחי בארגון הציוני המרכזי במרוקו היה איתן. בין הצעירים, שנכנסו לתפקידי הנהגת הארגון תוך דחיקת ההתנהגות הוותיקה משנות השלושים, היו סבח וטמסית אנשי הפועל המזרחי.⁴⁵ אמנם בוועידה האזורית השנייה פחת מאוד מקומם במוסדות הנהגת הארגון, ומאידך, עלתה נציגותם של הפועלי ציון.⁴⁶ עניין זה לא הוברר דיו, אך נראה, שהוא נבע מההתמקדות הגוברת של אנשי הפועל המזרחי בפעילות פנימית בתוככי הציבור המקומי הקרוב אליהם. פעילות זו - עיקרה היה תינוך הנוער הדתי ודאגה להעברתו להכשרות בח"ד בצרפת, ואחר-כך להעלאתו ארצה בדרכי העפלה. מאידך, החשיבו הם פחות ופחות את הפעילות במסגרת הנהגת הארגון, שלא התמסרה די הצורך לתחומים אלה.⁴⁷ מכל מקום, מעמדם הכללי בארגון והשפעתם בו נשמרו, והם וכו בתמיכת רוב צירי הוועידה והצליחו להעביר החלטות בעניינים החשובים להם כרצונם. אנשי הפועל המזרחי ישבו בוועדות חשובות בארגון הציוני והשתתפו בפעילותו בתחומי הקרנות הלאומיים ועוד.⁴⁸

⁴⁴ ראה: "בסקילה לאי הכרמל", י"ב בניסן תשי"ז, אמי"ע, חטיבה 3, 101/47, צ"א; "המיל אל לול [אי הכרמל], י"א באייר תשי"ז, ש"ס; אי לול למוכרות פועלי ציון, פריס, ומרכז מפא"י, ת"א; 7 באפריל 1947, אצ"מ, S₅₉/59; על פעילות אנשי הפועל המזרחי נגד הפועלי ציון, ראה גם בעדות סבח, ט"א"פ.

⁴⁵ ראה: יהודה, הארגון, עמ' 200.

⁴⁶ פריס על ועידה זו, ראה: 'Conférence Fédérale de l'Organisation Sioniste du Maroc des 22 et 23 mars 1947 Résolutions, et 1947', אצ"מ, S₅₉/596, ראה שם על כך שמתוך שמונת חברי הוועד המרכזי, נבחרו שניים מאנשי הפועלי ציון ואחד מחברי הפועל המזרחי. מבין שבעת חברי סניף קזבלנקה, נבחרו חמישה מאנשי הפועלי ציון ואף לא אחד מאנשי הפועל המזרחי; יהודה, הארגון, עמ' 207, 215.

⁴⁷ ראה: נחום בענין העברת חלק מהכנסות קק"ל במרוקו למחלקת התרדים של המורמי העולמי, וכן בענין תנאים לשומרי מסורת הכשרה בריבט, 'Conférence Régionale de la F.S.M. des 22 et 23 mars 1947 Résolutions, et 1947', אצ"מ, S₅₉/596; בענין דאגתם לכספי קק"ל, ראה גם מכתב "בורג למרכז העולמי של המזרחי, 18 בדצמבר 1947, נצ"ד, 30/1 תשי"ז; עוד על השפעתם, ראה: עדות די לוי, ט"א"פ; עדות סבח, ט"א"פ; ישיבתם בוועדות שונות של הארגון הציוני המרכזי, ראה: ד"ר הוועידה האזורית הראשונה (לעיל, הערה 37); על פעילותם, ראה לדוגמא: "פישר, פריס, לקק"ל בירושלים, 26 בפברואר 1947, אצ"מ, KKL/1694; מי טמסית ללשכת קק"ל בירושלים, 1 ביולי 1946, ראה גם הדו"ח המצורף למכתב, אצ"מ, KKL/1531.

במהלך 1948 פחתה פעילותו הכללית של הארגון הציוני המרכזי במרוקו. האירועים הקשורים בארץ-ישראל, הצהרת כ"ט בנובמבר והמאבק לעצמאות הגבירו את התוקפנות הערבית כלפי היהודים במרוקו, ובעקבות כך הגבילו שלטונות הפרוטקטורט את הפעילות הציונית.⁴⁶ בהתאם לכך פחתה פעילות 'הפועל המזרחי' בארגון הציוני, והם, כאמור, התמקדו יותר ויותר בחינוך הנוער והעלאתו ארצה.

ו. מעמד 'הפועל המזרחי' בקזבלנקה

בשנתיים וחצי של פעילות ביססה לה התנועה הציונית הדתית מעמד בתנועה הציונית בקזבלנקה. לעיל כבר ציינו את מעמדם הבולט של חברי 'הפועל המזרחי' בארגון הציוני המרכזי ובפעילות התנועה הציונית במרוקו. היקפה הכמותי של התנועה גדל וכלל, כנראה, מאות חברים ואוהדים, בני נוער ומבוגרים, שבאו בדרך-כלל משורות המעמד הבינוני ומטה. נראה, שהיא זכתה גם לאהדתם של רבנים ומנהיגי קהילה, אולם הם לא נמנו בין פעיליה וחבריה. חלקם, כנראה, בגלל היותם פקידי ממשלה, ולכן התרחקו מפעילות ציונית, וחלקם מסיבות אחרות.⁴⁷

לעומת 'הפועל המזרחי' היתה מפלגת 'פועלי ציון' חוג מצומצם של כמאה ושמונים חברים, וכמעט בלתי מוכר בקרב ההמון היהודי בקזבלנקה. התקפות 'הפועל המזרחי' נגדה פגעו בתדמיתה בציבור המקומי, והיא התקשתה לפרוץ לה דרך להמון הרחב.⁴⁸ השפעה לטובה ניכרה במצבה בעקבות ביקורו של לולו (א' הכרמל) באביב 1947. לולו הצליח להשפיע על אישים וחוגים בציבור המקומי. את השפעתו ניצל לטובת 'פועלי ציון'. עצם הופעתו כאיש מפא"י וחזקהו עם מפלגת 'פועלי ציון' המקומית היתה בבחינת הענקת לגיטימציה למפלגה, שהוכרה, כאמור, בציבור המקומי כקומוניסטית ואנטי דתית.

⁴⁶ השפעת הגורם הערבי והקולוניאלי על פעילות הארגון הציוני במרוקו, ראה: יהודה, הארגון, עמ' 202, 220; נכון, יהדות, עמ' 12.

⁴⁷ עדות סבח, עמ' 5; עדות ד' לוי, עמ' 5; ע' ברמן לברית העולמית של 'עזרה ועבודה', 8 בספטמבר 1948, בצ"ח, 39/1 תשי"ט; בעניין גישתה של שכבת ההנהגה בקהילה לצינות, ראה: יהודה, הארגון, עמ' 54-56.

⁴⁸ ימצב מפלגת פועלי ציון-הזנאהוזהו אינו חזק במרוקו וכמעט ששום אחד אינו מכיר מפלגה כזאת כאן. זבמקום שתהיה זו תנועה עממית גדולה, היא אך תנועת יחידים סגולה מעטים [...] מפני שחוגי שלה לארעהה כלום בשביל לפרסם את רעיון המפלגה, מתוך ישיבת המפלגה במכתב: "בוסקילה, [לא' הכרמל], 2 באפריל 1947, אמי"ע, חסיבה 3, 101/47, צי"א, ראה שם גם על חילשתה ועל פעילותה בכלל; על תדמיתה וההתרוקנות ממנה, ראה לדוגמא דברי "בוסקילה": יהגלי מגלה לך פה סוד שתמיד הייתי בורח ממפלגת פועלי ארץ-ישראל ואת חברי מפלגת פועלי ציון הייתי חושב שהם קומוניסטים והייתי שונא אותם ומתרחק מהם, במכתב לא' הכרמל, מ"א באייר תשי"ז, אמי"ע, חסיבה 3, 101/47, צי"א.

לולו האיץ בהנחנת 'פועלי ציון' לפרוץ ולחترתב בעיקר בקרב חוגי הפועלים היהודיים. אכן רוח חדשה הורגשה בשורות 'פועלי ציון' בביקורו של לולו. מספר חברים חדשים וחשובים הצטרפו למפלגה, והיא פתחה בפעילות יותר אינטנסיבית, אולם שינוי משמעותי בהיקפה ובתפקודה לא חל.³¹

בשונה מ'פועלי ציון', נתפסה התנועה הציונית הדתית כקרובה ביותר לרוחם של חוגים רחבים בציבור המקומי, שברובו היה מסורתי וקשור לציון. התנגדות מבחינה דתית לציונות הדתית המודרנית היתה מצומצמת מאוד, אם בכלל. בזה היה יתרונה של התנועה הציונית הדתית על 'פועלי ציון' ו'דרור'. נוער ומבוגרים מסורתיים, שחפצו במסגרת תנועתית ציונית, העדיפוה באופן טבעי על פני תנועות, שתדמיתן היתה חילונית. להרחבת מאחזיה בציבור היהודי המקומי סייעו גם פעילותה התרבותית דתית ציונית לקהל הרחב פתיחתם של אפיקי הכשרה חלוצית בצרפת ועלייה להתיישבות הדתית בארץ, וכן השפעתם של מנהיגי 'הפועל המזרחי' בחוגים המקומיים.³²

למרות מה שציינו עד כה, היא בכל זאת היתה תנועה קטנה, בהשוואה לגודלה של קהילת יהודי קובלנקה, כשבעים אלף נפש, ולמעשה, נשאר רובו של הציבור היהודי המקומי מחוץ למסגרתה הארגונית. ההסבר לכך מצוי בגורמים כלליים ובגורמים, שנבעו מחולשותיה. עובדה היא, שמיעוטו של הציבור היהודי בקובלנקה ובמרוקו בכלל הצטרף לתנועה הציונית המודרנית. שלמה נכון, איש מחלקת הארגון של ההסתדרות הציונית העולמית, ביקר בצפון אפריקה בשנת 1948 והבחין בציונותם המסורתית של יהודי מרוקו, מחד גיסא, ובאי חדירתה של הציונות המודרנית לתוכם, מאידך גיסא. לדבריו:

מותר לומר שרק מיעוט קטן מבין יהודי מרוקו בא במגע עם הציונות בתור תנועה מדינית ואידיאולוגית. אם במלה ציונות מתכוונים לחבת ארץ-ישראל ולגעוועים לציון, כל יהודי מרוקו ציונים הם, אבל אם במלה ציונות מתכוונים להכשרה רוחנית, תרבותית ומקצועית כדי לפתוח בתיים

³¹ על ביקור לולו ופעילותו לחיזוק מפא"י, ראה: מסמכי אי לולו למזכירות פועלי ציון, פרק, ולמזכירות מפא"י, תיא, מתאריכים, 5, 6, 9 באפריל 1947, אמי"ע חטיבת 3, 101/47, צ"א; על המשך תולשתה, ראה: מכתבי "בוטקילה לאליו, מ"א באייר תשי"ז, כי בתמוז תשי"ז, אמי"ע חטיבת 3, 101/47, צ"א; קסטלבוילוני (כ" קסטל, שליח הסוכנות בצפון אפריקה), יתזכיר על מצב היהודים באפריקה הצפונית (1948), אצי"מ, S₄/59 [להלן: קסטל, תזכיר].

³² ראה: "בוטקילה לאליו הכדמל, 8 במזל 1947, אמי"ע חטיבת 3, 101/47, צ"א; עדות ד' לוי, שא"פ; עדות סבח, שא"פ.

חדשים בארץ-ישראל, אזי מותר לומר שיש עוד לעשות את הכל [...] כדי
שחדבר יוכל לצאת לפועל.⁵³

כפי שבארנו במבוא למחקרנו, יהודי השכבות הנמוכות, שהתרכזו במלאת, לא נפקדו על ידי מודרניזציה תרבותית ודתית, שהיתה חשובה לתדירותה של הציונות המודרנית, ובכללה הציונות הדתית. יהודי השכבות המשכילות והמבוססות, שהיו עשויים לקלוט את המסר הציוני המדיני, לא נרתמו לתנועה הציונית, אם בגלל חשפעתה של התרבות הצרפתית ואם בגלל חששותיהם למעמדם הכלכלי והפוליטי בחברה הערבית ובשלטון הקולוניאלי.⁵⁴ לגורמים כלליים אלה היתה השפעה מצמצמת לגבי החצטרפות לתנועה הציונית הדתית, שהיתה כמובן חלק של התנועה הציונית המודרנית. מלבד זאת היתה התנועה הציונית הדתית בקזבלנקה צעירה ללא מנגנוני ארגון ודפוסי פעולה מגובשים וללא מסורת תנועתית. חסרו לה משאבים חומריים ואנושיים, שהיו תיוניים להשפעה חינוכית מודרנית דתית וציונית בשורות הציבור המקומי. שליתים דתיים ציוניים מארץ-ישראל עשויים היו לסייע רבות בתחום זה, אך הם החלו לפעול במרוקו רק מן המתחצית השנייה של 1948. תולשות אלה ניכרו היטב בגודלה של התנועה בתקופה הנדונה.⁵⁵

2. תאי התנועה ברחבי מרוקו

הרב שמואל קפל, שביקר במרוקו בשנת 1947, ציין בספרו, כי ברוב ערי מרוקו היו סניפים לתנועת 'הפועל המזרחי'. גם עלי ברמן, שליח התנועה במרסיי, שביקר במרוקו בשנת 1948, ציין שיבכמה מערי מרוקו ישנם סניפים חזקים של התנועה.⁵⁶ ואכן, דניאל לוי מינה נציגים לתנועה בערים: פאס, מראכש, רבאט, סאלי, מכנאס ועוד. בדרך-כלל היו הנציגים בעלי השפעה במקומותיהם: השתתפו בוועידה הארצית הראשונה של 'הפועל המזרחי', פעלו בענייני הקרנות הלאומיים והופעלו מעת לעת על-ידי לוי. גם קשרים בין פעילים ציוניים דתיים בערים שונות במרוקו לבין המדור הדתי וגורמי התנועה בארץ התקיימו בתקופה הנדונה.

⁵³ נכון, יהדות, עמ' 11; על קשיי חדירתה של הציונות המודרנית לציבור במרוקו ובצפון אפריקה בכלל, ראה גם: קסטל, תזכיר (לעיל, הערה 51); סהן, המעילות, עמ' 214; על מספר המצטרפים לארגון הציוני המרכזי במרוקו, ראה: לעיל, עמ' 93.

⁵⁴ ראה: לעיל, עמ' 12-13.

⁵⁵ רן וחשבון משיחה עם א' סבת במכתב " בורג למרכז העולמי של המזרחי, 18 בדצמבר 1947, גצ"ד, 30/1 תשי"ח.

⁵⁶ קפל, בשיחות, עמ' 157; ע' ברמן אל הברית העולמית של עזרה ועבודה, 8 בספטמבר 1948, גצ"ד, 39/1 תשי"ט.

אולם מן המקורות שבידינו אי אפשר להסיק, שאכן היו סניפים מאורגנים ופעילים של התנועה הציונית הדתית ברוב ערי מרוקו. תודעת ההתארגנות הפוליטית הארצישראלית עדיין לא חדרה לציבור היהודי בערי מרוקו. לפעילים דתיים וציוניים דתיים חסר היה גם אותו גירוי, שמצאנו במקומות אחרים, בדמות ארגון ציוני ארצישראלי חילוני, ששימש לרוב מאיץ להתארגנות במסגרת התנועה הציונית הדתית.⁵⁷ חנוער היהודי במרוקו, שחפץ בהתארגנות היה בדרך-כלל חסר תודעה פוליטית ארצישראלית, והוא מצא את מקומו בארגוני צופים יהודיים או בתאי נוער ציוני כלליים.⁵⁸

להסברים אלה יש להוסיף, כי השפעתו של מרכז התנועה בקזבלנקה על רוב ערי מרוקו, ובפרט על אלה שבפנים הארץ, היתה חלשה מכדי לעוררם ולסייעם להתארגנות תנועתית.⁵⁹ רק בשתי ערים מלבד קזבלנקה התארגנו תאים לתנועה הציונית הדתית, האחד במכנאס והשני בסלא. בקרב יהודי קהילת מכנאס, שמנתה כשלוש עשרה אלף נפש, נמצאו תנאים נאותים להופעתם של תאי התנועה, שהיוו את המרכז השני בגודלו לאחר קזבלנקה. למן ראשית המאה היתה פעילות ציונית אינטנסיבית במכנאס. למדנות, פעילות תורנית והקפדה על המסורת אפיינו את בני הקהילה. ב'תלמוד תורה' שבה, ניכרו באופן מיוחד תהליכי מודרניזציה של החינוך המסורתי וחדירה של החינוך העברי לאומי. נראה, שחינוך זה חכשיר את בני המקום לקלוט ערכים ציוניים, ובפרט ציוניים דתיים.⁶⁰ גורם חשוב להופעתם של תאי הציונית הדתית לאחר המלחמה היו הקשרים ההיסטוריים בין ציוני מכנאס לבין תנועת 'המזרחי' העולמית, שמרכזה היה בפרנקפורט. האגודה הציונית במכנאס, 'חיבת ציון', שייכה עצמה לתנועת 'המזרחי'.⁶¹ הפעילים הציוניים במכנאס של שנות הארבעים ראו עצמם ממשיכי דרכם של מייסדי 'חיבת ציון', ואף הם

⁵⁷ שלוחים מפלגתיים עדיין לא פעלו במרוקו בתקופה הנדונה. יוצא דופן היה אליהו לולו שביקר במרוקו והתאמץ, אך ללא הצלחה רבה, לעשות נפשות למפאיי ולייסד תאים מפלגתיים. ראה לדוגמה במכתביו למוכירות פעלי ציון, פריז, ומוכירות מפאיי, ת"א, 28 במרץ 1947, 3 באפריל 1947, אמי"ע, חטיבה 3, 101/47, צ"א.

⁵⁸ על ארגוני נוער ציונים כלליים ובכלל, ראה: יהודה, הארגון, עמ' 339-341 הערות 69-74; ארגוני נוער ציוניים חילוניים ארצישראלים הופיעו בערי מרוקו, למעט קזבלנקה, רק לאחר 1948.

⁵⁹ עדות ד"ר לוי, עמ"פ; על קשרים בין פעילים ציוניים דתיים למדור הדתי, ראה במכתבים מן התקופה הנדונה באצ"מ, תיק S₂/2.

⁶⁰ פרטים על מכנאס, ראה: יהודה, הארגון, עמ' 135-136, 161; מכון, קהדות, עמ' 9; אי לולו למוכירות פעלי ציון, פריז, מוכירות מפאיי, ת"א, 4 באפריל 1947, אמי"ע, חטיבה 3, 101/47, צ"א.

⁶¹ ראה: לעיל, עמ' 17.

חשו בקירבה לתנועת 'המזרחי'. עסקנים אלה הפעילו את הארגון הציוני המקומי, ופעלו בארגון 'בני יהודה', שריכז בשורותיו נוער יהודי ציוני ומסורתי.⁴²

בשנת 1946 פנו פעילי 'בני יהודה' לתנועת 'המזרחי' בארץ וביקשו סיוע חינוכי. בתשובתה הציעה התנועה בארץ לייסד סניף של 'המזרחי' במכנאס. עסקני מכנאס השיבו:

הננו לענות על שאלתכם בנוגע לאפשרות ארגון תנועת המזרחי בעירנו, בחיוב גמור. כל התנאים הדרושים לחקמת ארגון כזה קימים אצלנו אולי יותר משום מקום אחר:

א) קהלתנו המונה יותר מ-12,500 נפש כ"י, ברבה המכריע היא דתית, ומבחינת זו הריתי מתוה קרקע פוריה לקליסת האינדאל הנעלה של תנועתכם.

ב) העסקנים הפעילים העומדים בראש המוסדות הציונים בעירנו, והמנצחים על כוון העבודה החמרית והרוחנית משתיכים כולם לאותה תבורה מצמצמת של תלמידי הישיבה לשעבר, שספגו לתוכם תרבות ישראל המקורית, ותפיסתם את רעיון שיבת ציון מזדהה בהחלט עם זו של המזרחי.

ג) [...] ולא מקרה הוא שהננו כיום אוהדי התנועה וכמעט מזרחיים בכה - חורינו היו עומדים בראש הארגון הזה, שפוזר [...] כללו של דבר "מעשה אבות סמן לבנים", אנו מוכנים כעת לשרת כאבותינו בדחילו ורחימו את התנועה ולעשות לה נפשות במקומו אם נזכה לאמוכם.⁴³

תהליך התגבשות התאים הציוניים הדתיים במכנאס החל מאמצע 1946 במקביל להתגבשותם של פעילים ציוניים דתיים סביב 'הפועל המזרחי' בקזבלנקה. חוקם 'גדוד עסקנים', המטפל בהפצת האינדאל הציוני הדתי, ונוצרה 'אגודה חדשה ציונית דתית' עליה נמנו תלמידי הישיבה להכשרת רבנים במכנאס - 'כתר תורה', תלמידי 'תלמוד תורה' וחברים בארגון 'בני יהודה'. במרוצת הזמן היתה אגודה זו לבח"ד של 'תורה ועבודה'.

⁴² ראה מכתבי מי עמאר מארגון 'בני יהודה' להסתדרות המזרחי מתאריכים: 18 בפברואר 1945, 29 באפריל 1945, 19 באוגוסט 1945, גצ"ד, 31/1 תשי"ז; ראה מכתב מי עמאר לברית העברית העולמית, 16 ביולי 1944, אצ"מ, A230/140a.

⁴³ מי עמאר מארגון 'בני יהודה' להסתדרות המזרחי העולמית, 29 באפריל 1945, גצ"ד, 31/1 תשי"ז.

לידה התגבשה קבוצת נוער בת ארבעים וחמישה חניכים בגילאי 12-16, שנקראה בתחילה 'ישורון', ובקיץ תשי"ז שינתה את שמה ל'בני עקיבא'. בסוף אותה שנה חפץ כל הארגון הציוני המקומי לסניף של בח"ד מכנאס. לא ברור מה היה מספר החברים בו, אך מדיווחי ראשי הסניף עולה, כי מאות השתתפו בפעילותו. הכרמלי ביקר במכנאס במרץ 1947. לדבריו: 'אם בקונסטנטין שולטים הרויזיוניסטים והם ידועים בה בחיי הציונים בפס [צריך להיות במכנאס - י"א] שלטון הבח"ד (ברית חלוצים דתיים) נצלתי את התרעומת על מפלגתם והבטחתי לעזורי'.⁶⁴

בעיר סלא התארגן המרכז השלישי בגודלו לתנועה הציונית הדתית. בקהילת סלא ניכרה לאחר מלחמת העולם השנייה התעוררות לפעילות עברית וציונית, שהתבטאה בייסוד אגודת 'חובבי השפה', שעסקה בהפצת הלשון העברית באוירה מסורתית בקרב צעירים ומבוגרים. בסלא פעל יתלמוד תורה, שאף בו ניכרה מודרניזציה של החינוך המסורתי. בתוכו פעלה אגודת 'חובבי השפה', והוא שימש גם מקור לחברי האגודה.⁶⁵

בראשית 1946 התארגנה בסלא קבוצה בת עשרים צעירים דתיים ללימוד חשפה העברית ולפעילות ציונית. קבוצה זו צמחה, כנראה, מתוך 'חובבי השפה' ויתלמוד תורה. באותה שנה נוצרו קשרים בינה לבין התנועה בצרפת על רקע השתתפות חברים בסלא בהכשרות בח"ד בדרום צרפת. קשרים נוצרו גם בינם לבין התנועה בארץ. בהשפעת קשרים אלה ובהשפעת מרכז 'הפועל המזרחי' בקזבלנקה, שקיים קשר הדוק עם פעילים ציוניים דתיים בסלא, התגבשה הקבוצה ברוח התנועה הציונית הדתית. היא שינתה את שמה ל'מזרחי' והיתה לבח"ד של 'תורה ועבודה'. מדיווחי ראשי הסניף עולה, כי היו בו כמאה ועשרים חברים בראשית שנת 1947.⁶⁶

⁶⁴ ראה: איילון למזכירות מעלי ציון, התאחדות פריז ומזכירות מפא"י תל-אביב, 4 באפריל 1947, א"מ"ע, חס"ב 3, 101/47, צ"א, ראה שם על פעילי בח"ד והשונותותו בעונג שבת בסניפים וכן על מאמציו לעשות נפשות למפא"י; עוד על בח"ד במכנאס, ראה: י" סב לי וורפל, 30 באוגוסט 1946, ומכתבים נוספים. ממוע למדור הדתי, מן השנים 1947-1948, אצ"מ, S₂₂/2; אי ימץ לכריף למדור הדתי, י" באב תשי"ז, אצ"מ, S₂₂/2; עדות ד' לוי, ע"פ.

⁶⁵ ראה: מכתב ביטון לברית העברית העולמית, ו' בשבט תשי"ז, אצ"מ, A230/139a; יחודה, הארגון, עמ' 340 הערה 73.

⁶⁶ ראה: ח' דהאן לברית העברית העולמית, כ"ט בשבט 1947, אצ"מ, A230/150a; מכתבי אייר אלמשטאלי לברית העברית העולמית, 22 במרץ 1947, 22 באפריל 1947, שם; מכתבי אייר אלמשטאלי ל'מי ברלין', 23 בינואר 1947, נצייד, 31/1 ונשיז; תייל אל יו"ר המחלקה לע"ינ [לענייני הנוער המדור הדתי], כ"ב באולול תשי"ז, אצ"מ, S₂₂/2.

הפעילות בסניפי בח"ד במכנאס ובסלא היתה אופיינית לפעילותן של אגודות עבריות לאומיות במרוקו, אלא שבהם בלט יותר המימד הציוני דתי.⁶⁷ מושגים מעולמה של תנועת יתורה ועבודה חדרו לתוכם באמצעות קשריהם עם הכשרות בח"ד בצרפת ועם גורמי התנועה בארץ. במהלך שנת 1947 התחזקה פעילות הסניפים, ובאמצע שנת 1948 היא נתלשה עם כל הפעילות הציונית במרוקו בעקבות התגברות הלאומנות הערבית והגבלות שלטונות הפרוטקטורקט על הפעילות הציונית במרוקו.⁶⁸

⁶⁷ אגודות עבריות לאומיות שונות פעלו במרכזים העירוניים הגדולים במרוקו. הן עסקו בלימוד עברית, ציונות ותכנים לאומיים אחרים. בכל אגודה נמצאו עשרות ולעיתים יותר, ראה: יהודה, הארגון, עמ' 159-170, 341-338; על הפעילות במכנאס, ראה: "י סבג ל" וורפל, 30 באוגוסט 1946, ומכתבו למדור הדתי מתאריכים: 27 בפברואר 1947, 21 באפריל 1948, אצ"מ, S₂/2; אי ימין לכריף למדור הדתי, טו בניסן תשי"ח, אצ"מ, S₂/2; על הפעילות בסאל, ראה: חי דהאן לברית העברית העולמית, כ"ט בשבט 1947, אצ"מ, A230/150a; אי אלמשטאל לברית העברית העולמית, 22 באפריל 1947, אצ"מ, A230/150a; הנ"ל למי ברלין, 23 בינואר 1947, נצי"ד, 31/1 תשי"ז.

⁶⁸ ראה: יהודה, תארגון, עמ' 211-219.

325.00

התנועה הציונית הדתית - פעילותה בצפון אפריקה
ולמען העלייה של יהדות זו לישראל (1943-1956)

כרך: א

חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה
מאת ישי ארנון
המחלקה לתולדות ישראל

עבודה זו מוגנת ע"י זכויות יוצרים
THIS WORK IS PROTECTED BY COPYRIGHT LAW

הוגש לסינטי של אוניברסיטת בר-אילן

סיון תשנ"ז

רמת-גן